

**ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ИДЕИ
И ПРОЕКТИ ЗА ДЪРЖАВНО УСТРОЙСТВО И УПРАВЛЕНИЕ
ПРЕЗ XIX ВЕК ДО 1879 ГОДИНА**

**ECONOMIC DEVELOPMENT IN BULGARIAN IDEAS
AND PROJECTS FOR STATE ORGANIZATION AND GOVERNANCE
IN THE 19TH CENTURY UNTIL 1879**

Петко Ст. ПЕТКОВ
Petko St. PETKOV

DOI: 10.61836/ZSPA2390

Received: 28.07.2023
Available online: 21.11.2023

***Abstract:** The article examines the ideas and projects for the economic development of Bulgarians, including the factors of economic growth or regression, which are present in the program documents of Bulgarian public and political figures and organizations until 1879. Instead of a complex of factors supporting future economic growth, some of these documents contain a sharp critical attitude to the causes of economic backwardness (the lack of guarantees for legal order in the Ottoman state, the discriminatory attitude towards non-Muslims, the heavy tax burden, etc.). The manifestations of economic divination, containing realistic and well-grounded ideas for economic prosperity, stand out: the program of Sophronius Vrachanski from 1811, the part of the memoir from 1867 on the importance of the state budget as an instrument of effective economic management, the economic nationalism of Georgi St. Rakovski, the sensible idea, implemented in the practice of the Exarchate, to manage the non-spiritual secular affairs of the Bulgarians by a special institution, the Mixed Council, operating both at the central level and in each diocese.*

Keywords: economic development, Bulgarian ideas and projects, program documents

JEL: N01

Настоящото изложение има за цел да допълни миналогодишното ми проучване, което се фокусира върху възгледите за стопанско развитие на българите през 19 век в програмните документи на радикалното направление в националноосвободителното движение (Petkov, 2022). Тук се разглеждат идеите за стопанско развитие на българите, включително факторите на икономически растеж или

застой, които присъстват в програмните документи на българските обществени и политически дейци и организации до 1879 г.

Съществуващите различни теоретични модели за стопанско развитие, както и за факторите на икономически растеж, са трудно приложими към обществено-икономическите, политическите и културните условия, в които живеят българите през 19 век до създаването на новата им държава. Някои чужди автори, публикували специални изследвания по темата, акцентират най-вече върху прагматичните „задачи на икономиката на развитието“. За тях най-важно е с инструментите на икономическата наука да се открият, приложат и оценят ефективни начини за постигане на икономическо развитие (De Janvry & Sadoulet, 2016, pp. 19–20). Други се занимават с икономиката на развитието най-вече с оглед на това как да се повиши жизнения стандарт и да се насърчи икономическия растеж (Blum, Colvin, 2018, p. 111). В конкретния случай, при положение, че става дума за стопанското развитие и факторите на икономически растеж на българския народ, който е под чуждо държавно управление до 1879 г., моделът на „икономиката на развитието“ може да се приложи само частично и съобразно специфичните обстоятелства. В този смисъл вниманието на автора е насочено към идеи и проекти, изразяващи мотивиран стремеж и желание за икономически, политически, административни и други промени, водещи към по-добри резултати от стартовите стопански и социални нива.

До средата на 19 век идеите за държавно устройство и управление в българското общество не са систематизирани в конкретна политическа програма. Перспективите за получаване на частична самостоятелност през този период се свързват с решаващата помощ на външни съюзници или се свеждат до придобиване на ограничена административна автономия в границите на Османската империя (Petkov, 2023, p. 33). Една от първите по-конкретни програми, съдържащи и искания за стопанско развитие, е молбата на Софроний Врачански до главнокомандващия руската армия ген. М. Кутузов от 1811 г. Като най-авторитетен представител на вече формираната българска общност в Букурещ архиепископът се обръща към генерала с писмена записка, съдържаща и желанията на това Българско общество, отнасящи се до икономическото развитие. Наред с по-общите искания за административно и културно самоуправление на българите, трайно живеещи в Дунавските княжества, Софроний изброява няколко привилегии и подобрения, които можем да определим и като фактори на икономическия растеж в началото на 19 век. Той моли руското командване и чрез него руската държава, която е заела и временно управлява земите на север от Дунав, на българите, установени там, „да им се даде земя в наследствено владение за заселване и построяване на градове, като се започне от Турну [Магуреле], Зимнич, Слобозия, Гюргево, Браила, Галац и там, където ще намерят за добре да се заселят, като им се определи достатъчно земя за земеделие, коситба, отглеждане на лозя, плодни и черничеви

дръвчета, за произвеждане на коприна, за откриване на разни фабрики и заводи и за скотовъдство“ (Petkov, 2020, p. 109).

Друго съществено искане е на българите „да им се позволи да търгуват из всички пристанища и градове на Руската империя и през граница, да поддържат собствените си търговски кораби, като се ползват с правата на руските търговци“. При това „всякакви продукти, произведени в техните земи, да докарват за продан във Влашко, Молдова и навсякъде в Русия, също и волжски, молдовски и руски произведения да докарват в своите [земи] без мито, а чуждестранните стоки, внасяни от тях, като платят веднъж мито, да имат свобода да продават както в своите земи, така и във Влашко, Молдова и Русия, без да се иска друго мито. Стоките, купени от тях в руските пристанища и градове, за които веднъж е платено мито, като ги натоварят по вода или по суша, да ги доставят в своите градове и селища също без мита, каквито има в Молдова и Влашко по различни поводи, да не ги отежняват с тях. Казано с една дума, молдовското и влашкото правителство и техните боляри никак да не се занимават с тази нация и нейните магистрати да зависят от руското правителство“. Към тези специални привилегии за стопански активните българи, живеещи на север от Дунава, Софроний добавя и искането те „да се освободят от всички държавни данъци за 10 години“, и то „не само сега заселващите се на левия бряг на Дунав българи, но също и онези, които ще пожелаят да се заселят, като узнаят за тези дадени права“ (Petkov, 2020, pp. 109–110).

В следващите искания на българската общност, изразени от Софроний в записката му до ген. Кутузов, се настоява „езерата по левия бряг на река Дунав да им се дадат във вечно и потомствено владение, да се занимават с риболовна промишленост, също и по Дунав да продължи тази свобода“. Освен това „на дошлите разорени бедни /българи/ да се дадат от хазната по чифт волове, по една крава и каквато сума пари се намери за необходимо в заем за построяване на къщи и за поправяне на състоянието“. Като важна за българите привилегия Софроний изтъква желанието им „да им се разреши свободна продажба в техните градове и селища на вино от грозде и водка, приготвена от плодове, да ги продават свободно на едро и дребно“ (Petkov, 2020, p. 111).

Макар да не съдържа искания за политическа автономия на българите, тази първоначална програма остава нереализирана. Но тя показва, че още в началото на 19 век предприемчивите членове на първата българска организация в Букурещ са включили в програмата за бъдеща административна и културна автономия и редица важни искания, свързани с осигуряване на по-добри условия за стопанското им развитие и дори елементи на държавен протекционизъм спрямо тяхната стопанска активност. При това, автономният модел, който съдържа програмата на Софроний от 1811 г., предвижда неговото разпространение и прилагане и в същинските български земи на юг от Дунав, „ако Бог помогне на руското оръжие да присъедини към Руската империя и десния бряг на река Дунав“.

През следващите няколко десетилетия до средата на 19 в. по конкретни поводи са формулирани желаниа за придобиване на някои граждански права предимно в хода на въстанията в българските земи през 30-те – 50-те години или в комплексната програма за културно-национална и административна автономия на църковното движение. Така например в шестнайсетте точки на едни от малкото запазени писмени български искания от този период, предадени на руския дипломат Ф. П. Фонтон три месеца след Одринския мирен договор 1829 г., са изложени желанията за данъчни, административни и съдебни преобразования, имащи за цел не придобиване на официална автономия, а осигуряване на нормални условия за живот (Kozuharova, 1986, pp. 87–88).

Като фактори, спомагащи и икономическото развитие на българите, могат да се определят някои от исканията в известния мемоар на Ал. Екзарх до великите сили от 23.01.1843 г. Авторът, който само след 36 години ще опита да се кандидатира за български княз (Petkov, 2007), в този момент изхожда от нагласата, която владее умовете на повечето еволюционисти, че „българите, ако и да са покорени сос завоеванието от турците от четири века насам, приемат обаче отоманското владение като едно свято дело. В това истото нихно положение ищат да намерят основанието на своята свобода, да си покажат народството и да се поучат во своите правдини“. Затова е добре да се осигурят по-благоприятни условия за просперитета на сънародниците му в империята на султана чрез осъществяване на предложените от него мерки: „да се проведат млади болгари по просвещенните земи – приятели на Високата порта, за да придобият там различни знания, ...някои си от тях да се научат лекарство, за да идат после да оздравят селата и градовете, в които много умират, защото немат лекари...; да се учредят навред в Болгария училища, гдето да могат децата да приемнат воспитание словесно и работливо; да се поощряват сичките изкуства, да се употребляват полезно и да се возмездяват сичките услуги от правителството“ (Boneva, 1997). Видно е, че за известния общественик общата просвета и доброто специализирано образование са първите фактори за постигане на желаниа просперитет на сънародниците му в османската държава.

От Кримската война (1853–1856) до създаването на новата българска държава през 1879 г. в развитието на идеите за държавно устройство и управление настъпва промяна. Под влияние на ускорените обновителни процеси, както и под силното въздействие на европейските идеологии и политическа практика, българският елит чрез отделни свои представители или в програмните документи на първите по-трайни обществени организации формулира по-ясно и аргументирано своите възгледи за устройството на бъдеща свободна България, за значението и функциите на основните държавни институции, както и за факторите и условията за подобряване благосъстоянието на българите.

Адресът на цариградските българи до султана от пролетта на 1856 г. подсказва насоката, в която ще се развиват идеите за желаното самоуправление на

българите. Изложението, съставено от името на 6 400 000 българци, съдържа следните основни искания: „българският народ да си избира един върховен църковен началник и... един върховен граждански началник, родом българин, който да избира и да представлява на царя достойни единородци българци за управители, за съдници и други потребни чиновници, да съди и да укротява единородниците си българци по законите на Високата порта, но на български език и без да им се меси никой, освен Високата порта през народоначальника им“ (Rakovski, 1984, pp. 219–221). В краткия текст липсват искания за конкретни икономически преобразования, защото за авторите му по-важно е постигането на най-първото условие за просперитет – административна автономия и църковна самостоятелност.

Като наблюдателен анализатор Георги Ст. Раковски оценява положително опитите за реформиране на османската държава, в това число и за подобряване на условията за стопанска дейност. Той приканва султана „да подражае Петра Великаго“ като проведе истински преобразования и „тогда с душевно благодарение ще види за мало разстояние времени да и негова държава процветне, както и прочая Европа е процветнала“ (Rakovski, 1983, pp. 20–21). Раковски често напомня на читателите си основните обещания на султана в Хатишерифа от 1839 г., които за него са и основополагащи условия за стопански просперитет: „1. Равноправност между поданикам Турции. 2. Обезпечение живота. 3. Обезпечения имения и чести“. Освен тях, като допълнителни фактори за икономически растеж Раковски изтъква частното владение върху основното производително средство – земята и запазването на местното самоуправление, гарантиращо самостоятелност и на икономическите инициативи на микроструктурно ниво. Неведнъж той се обръща към сънародниците си да следват т.нар. от мен демографски национализъм (Petkov, 2017), т.е. да останат в местообиталищата си в Отечеството и да не се поддават на изкусителната пропаганда за преселване извън българските земи. Раковски категорично защитава родното българско производство, а този негов възглед е проява на присъщия му стопански национализъм (Penchev, 2016, p. 94). Той стига до крайност и обявява всеки разкош и преимущественото закупуване на чужди стоки за „болест“: „от разкошности се ражда нравствено развращенство, безчестие, зависти, кражби и отчайности“ (Roussev, 2015, p. 361). Сигурен лек срещу тази опасна „болест“ е поддържането на финансов баланс между приходите и разходите, защото ако някой „гони работи скъпи без средства, той непременно ще пропадне и в злоупотребления“¹.

В началото на 1867 г. Добродетелната дружина разработва политическа програма за създаване на българо-сръбска конституционна монархия. С нея на сръбското правителство се предлага да се създаде Югославянско царство, което „ще се съставява от Сръбско и Българско“. Държавен глава според този проект, изготвен от представително събрание на българската емиграция на 5.04.1867 г., „ще

¹ Дунавски лебед, I, 3, 29 септември 1860, с. 1.

бъде днешният княз сръбският Михаил Обренович с право наследство“. Действателните в Сърбия закони ще се преведат на български език и ще се прилагат, а всички органи на държавно управление ще са съставени от представители на двата народа (Petkov, 2020, p. 145). В дванадесетте пункта на предложението, отправено към сръбското правителство, липсват искания за икономически преобразования. Но тъй като устройването на новата съставна конституционна монархия тепърва предстои, то може да се предположи, че българските автори на проекта, част от които са активни стопански предприемачи и успешни търговци, са имали идеи и в тази област, които да защитят в по-следващ етап, до какъвто очаквано не се стига.

Някои от предложенията на известния мемоар на ТЦБК до султана от 1867 г. съдържат и идеи, свързани със стопанското развитие. Като подчертават необходимостта бъдещото българско Народно събрание да избере „съвет“, който да управлява Българското царство заедно с царския наместник – също българин, дейците на комитета споменават сред най-важните прерогативи на това българско правителство „изработването на предначертанията (проектите) за закони и на *предначертанията за бюджета на държавата*“, които след одобрението на парламента се представят за утвърждаване от царския наместник (Petkov, 2020, p. 137). С този текст дейците на ТЦБК показват разбирането си за държавния бюджет като важен инструмент на бъдещата стопанска и социална политика на българската държава. Повече от десет години преди създаването на автономното Княжество България сред част от българския елит вече се открива не само модерно държавническо мислене, но и известно визионерство, доколкото умелата бюджетна политика безспорно е не само един от факторите на икономически растеж, но и важен, и то модерен инструмент на стопанско управление.

В началото на 1869 г. представителна група от 51 български емигранти в Румъния, произхождащи от различни краища на България, лансира подобна на мемоара от 1867 г. идея за предоставяне на политическа автономия на българите без формалното им откъсване от империята на султана. Исканията за „1. Автономия с национална администрация; 2. Главно събрание, избрано с всеобщии двустепенни избори; 3. Губернатор, избран от Главното събрание и утвърден от султана“ потвърждават представата за това изложение като програма за сравнително пълна политическа автономия на всички български области в Османската империя (Petkov, Boneva, 1993, pp. 12–13; 28–30)². Искания с подчертано стопанска насоченост не се откриват и в този представителен за значителна част от българския елит програмен документ. Но това е обяснимо с особения повод за изпращането му – конференцията на великите сили в Париж по повод на Критското въстание. Възможно е да допуснем, че тъй както основните политически искания в прошенията от 1869 г. са близки до програмата, представена в мемоара на ТЦБК, тази

² Научен архив на Института по история при БАН, арх. кол. XII, оп. 38, а.е. 230, л. 1099–1105.

значителната група от 51 български първенци, сред които има и немалко стопански предприемачи, има общи позиции и по отношение бъдещото икономическо развитие на родината си, които са сходни със същностните черти на политическия и стопанския либерализъм при запазване регулиращата роля на държавата.

Очаквайки учредяване на самостоятелна „народна“ църква от султана, водачите на църковнонационалното движение, а и повечето активни участници в него, изработват стереотип на устойчиво положително отношение към османската монархия, който продължава да се следва и през 70-те години на 19 в. А учредяването на Екзархията и с това обозначаването на националната територия и признаването на първата легитимна национална институция допълнително укрепва вече изградения стереотип. От султана се очакват не само бегства за екзарх и български архиепископи, но и одобрение на *първата преддържавна българска конституция* – Устава за управление на Екзархията. Църковно-народният събор, приел Устава през 1871 г., работи и взема решения като учредително конституционно събрание на първата общонационална институция, разполагаща както с религиозни, така и с редица граждански правомощия и затова с основание определяна като българска протодържава (Petkov, 2020, pp. 89–102). Приетият устав предвижда съборно управление и мандатност на екзарха, който е само председател на колективните ръководни органи, но не и „глава на Българската църква“ в авторитарния смисъл, който обикновено се влага в това неточно определение³. В тази първа българска конституция могат да се открият и текстове, които дават представа за някои от разбиранията на представителния събор по въпроси от стопански характер. В чл. 8 е предвидено създаването на висш орган на новата общобългарска институция, наречен „мирски Екзархийски совет“, състоящ се от шест души“ (Petkov, 2020, p. 47). Този централен орган ще управлява „недуховните дела“ на Екзархията: грижата за училищата във всички епархии, включително кадровото им осигуряване с учители, работата на печатницата и печатния орган на институцията, построяването и издръжката на духовни училища, църкви, манастири, болници и други общополезни заведения, управлението на приходите и разходите, както и на имотите на екзархията, вкл. контрола върху всички разходи и решаването на спорове по материални въпроси. Уставът предвижда същите права и задължения, каквито има смесения или централен „мирски екзархийски съвет“, да имат и смесените съвети на всяка отделна епархия, които се избират в главния град на всяка каза и нахия и в които преобладават членовете-миряни, избрани от „по-отличните и по-способни“ местни българи (чл. 64). Следователно делегатите на Църковно-народния събор през 1871 г., който е единственият общобългарски парламент през 19 век, чрез създаването на централен мирски или смесен съвет и подобни по места са изразили общите си разбирания за важното значение на ин-

³ Устав за управлението на Българската Екзархия. Извлечение от „Читалище“, броеве 8, 9 и 10. Цариград. 1874, с. 10.

ституциите, управляващи и контролиращи стопанските дейности на българската протодържава Екзархията.

Реформените фермани на султан Абдул Азис от октомври и декември 1875 г. дават повод за активизиране на легалната политическа дейност на българската общественост. В началото на 1876 г. жители на Габрово, Севлиево, Ловеч, Сливен, Татар Пазарджик и други селища изпращат колективни изложения със сходно съдържание до Високата порта. Основавайки се на обещанието на султана за „съвършено изравняване на поданиците в[ъв] всички права и длъжности“ българите предявяват две неособено крайни искания: „да се приеме българският език за официален, подир турският, в[ъв] всичките клонове на управлението“ и „да се допрости и на българите да бъдат съучастници в административните, гражданските и военните служби на държавата“ като им се позволи да служат в имперската армия и се премахне дискриминационния военен данък „бедел“ (Balabanov, 1904, pp. 26–38). Една част от неосъществената българска еволюционистка програма е публикувана само месец преди представителите на революционните комитети на Оборище да прогласят от името на целия народ „Свобода или смърт на цялото население!“ В текста на програмния документ се откриват и елементи от разбиранията на този значителен кръг от българския елит по важни въпроси на стопанското развитие. „Българският народ иска общественото си прераждане, но го иска вътре в държавата, с помощта на държавата, иска го не чрез революция, но чрез законния път, чрез постоянството си да станат дело царските и правителствените думи и решения. Българският народ, кротък, трудолюбив и благоразумен, обича тишината, обича обществения порядък, обича законността, но българският народ иска правда действителна, иска действителна безопасност на живота, на имота, на честта, иска царството на закона, равен за всички. Българският народ не щади да плаща на царщината определения данък, но той иска справедливост в това даване, иска праведност в събирането му, иска да се вдигнат веднъж завинаги злоупотребленията, поради които често плаща, волю и неволю, двойно от назначеното количество, иска, като си плаща редовно данъка, да няма вече обири, убийства, обезчестявания, да няма страх за настоящето, да няма боязън за бъдещето“ (Petkov, 2020, pp. 184–186)⁴.

И в мемоара, съставен от М. Балабанов и Др. Цанков и връчен на висши представители на европейските велики сили, и в няколко изложения с искания, изпратени от български дейци и организации до Цариградската посланическа конференция през 1876 г., липсват конкретни предложения за подобряване на стопанското състояние на българите. Българските стремежи най-често се свеждат до придобиване на „свобода и независимост“⁵, като под тези две понятия се разбира най-общо политическа самостоятелност. Уреждането на бъдещото държавно устройство и управление,

⁴ XIX-ти век, I, 11, 13 март 1876, с. 2.

⁵ Български глас, I, 1, 17 април.1876, с. 2; Нова България, I, 41, 21 октомври 1876, с. 3.

в това число и подобряването на условията за стопански живот, са оставени на заден план и са предвидени да се решат от институциите на бъдещата свободна българска държава. Мисията на Др. Цанков и М. Балабанов е представителна за настроенията на голяма част от българската общественост, а с основните искания в мемоара, който те представят на великите сили, се солидаризират повечето български вестници, дори тези, изразяващи позициите на най-радикалната емиграция⁶.

В изложението, подготвено от дейци на Българската екзархия (“Желанията на българската нация“), предназначено за Цариградската посланическа конференция, се предвижда създаване на „Национално събрание под председателството на господаря“ на автономната провинция, наречена „Български господарат“. То ще включва по двама депутати от всяко кметство и ще заседава два месеца в годината. Предвижда се събранието да получи широки правомощия: определяне и разпределяне на данъците, обсъждане на бюджета и на редица социално-икономически въпроси: пътища, земеделие, индустрия и търговия, образование и здравеопазване. (Petkov, 2023, pp. 122–123). В по-пространните изложения от 1876 г., напр. в мемоара на двамата български делегати в Европа М. Балабанов и Др. Цанков, ясно се изтъкват условията и причините, които се явяват фактори на икономическия застои в стопанското развитие на българите. В Османската империя, твърдят те, „просвещението, земеделието, промишлеността, търговията, обществените дела, далеч от да намерят какво-годе насърчаване, препъват се, напротив, пред безбройни пречки или се парализират умишлено... Правосъдието тук е гола дума, предназначена да прикрива просто алчността, подкупничеството или злоупотребленията на местните власти“ (Balabanov, 1904, pp. 26–38).

Поради същите причини българската общественост отхвърля като неприемлива османската конституция, чието въвеждане се подготвя през последните месеци на 1876 г.⁷ И „старите“, и „младите“ прозират, че провъзгласяването на конституцията цели да попречи на реалните политически преобразования в империята. Нейното въвеждане се определя от в. „Стара планина“ като „комедия“. Редакторът Ст. С. Бобчев не пести хвалебствени думи за българския екзарх Антим I, който „открито протестира против турската конституция“⁸.

Прегледът на идеите и проектите за държавно устройство и управление през 19 век до създаването на новата българска държава през 1879 г. с оглед присъствието в тях на конкретни възгледи за икономическото развитие на българите позволява да се направят някои изводи. Представите за бъдещата българска държава са твърде общи, в тях като главна цел се визира националното освобождение и

⁶ Стара планина, I, 15, 29 септември 1876, с. 2; Напредък, I, 101, 2 октомври 1876, с. 2; Български глас, I, 25, 9 октомври 1876, с. 3; Нова България, I, 38, 10 октомври 1876, с. 2; 43, 4 ноември 1876, с. 3.

⁷ Дунав, V, 1130, 22 декември 1876, с. 1; Напредък, I, 111, 24 декември 1876, с. 1.

⁸ Стара планина, I, 2, 14 август 1876, с. 2; 48-49, 5 февруари 1877, с. 3.

националното единство, а политическият прагматизъм на бъдещото държавно устройство е поставен на по-заден план (Petkov, 2023, p. 144). Програмните документи на отделни влиятелни личности и на българските организации не съдържат цялостна концепция и за стопанското развитие на българите. Вместо комплекс от фактори, подпомагащи бъдещ икономически растеж, в някои от тези документи се съдържа остро критично отношение към причинителите на стопански назадък (липсата на гаранции за правов ред в османската държава, дискриминационното отношение към немюсюлманите, тежкото данъчно бреме и др.), които според авторите на програмните текстове първо трябва да бъдат отстранени, а едва след това да се мисли за създаване на условия за по-прогресивно стопанско развитие. И все пак, не може да не се отбележи наличието на отделни прояви на стопанско прорицателство, съдържащи реалистични и обосновани идеи за икономически просперитет: програмата на Софроний Врачански от 1811 г., частта от мемоара на ТЦБК от 1867 г. за значението на държавния бюджет като инструмент за ефективно стопанско управление, стопанският национализъм на Г. Ст. Раковски, разумната идея, при това осъществена в практиката на Екзархията, за управление на недуховните светски дела на българите от специална институция Смесен съвет, действаща както на централно ниво, така и във всяка епархия.

Макар да не е лишена от основания констатацията, че и в текста на приетата Търновска конституция, и в парламентарните дебати „липсва икономическа концепция“ (Palangurski, 2018, p. 24), в хода на Учредителното събрание през 1879 г. също могат да се открият разумни икономически идеи. Така напр. единственият български проект за конституция, изготвен от 15-членна комисия, запазва обособените части „За бюджета“ и „За държавните займове“ от руския проект за Органически устав. В раздела „За народното учение“ комисията добавя, че началното образование освен задължително, ще е и безплатно за всички поданици на Българското княжество, но нито там, нито в приетата конституция е уточнено как ще се осигури финансово т.нар. безплатно обучение. Авторите на този прагматичен конституционен проект добавят и същественото предложение в структурата на Министерския съвет да се създаде отделно *Министерство на финансите, земеделието и търговията*, каквото не предвижда нито руският проект, нито окончателно приетата Търновска конституция. Заради прибързаното и необосновано отхвърляне на единствения български проект за конституция на 21 март 1879 г. идеята за обособяване на отделно стопанско министерство се реализира едва с изменението на основния закон през 1893 г.

REFERENCES:

Balabanov, M. D. 1904. *A page from our political revival*. Sofia: Balgarsko knizhovno druzhestvo. [Балабанов, М. Д. 1904. *Страница от политическото ни възраждане*. София: Българско книжовно дружество, 1904].

Blum, M. Colvin, Chr. (ed.) 2018. *An Economists's Guide to Economy History*. London: Palgrave macmillan.

Boneva, V. 1997. The memoir of Alexander Exarch to the Great Powers of 23.I.1843. *Istoricheski preled – Historical review*, 1997, vol. 2, pp. 58-69. [Бонева, В. 1997. Мемоарът на Александър Екзарх до Великите сили от 23.I.1843 г. *Исторически преглед*, 1997, № 2, с. 58–69].

De Janvry, Alain & Elisabeth Sadoulet. 2016. *Development Economics. Theory and Practice*. New York: Routledge.

Kozuharova, M. (ed.) 1986. *Russian travelogues for the Bulgarian lands of the 17th-19th centuries*. Sofia: Izdatelstvo na OF. [Кожухарова, М. (съст.) 1986. *Руски пътеписи за българските земи XVII-XIX в.* София: Издателство на Отечествения фронт].

Palangurski, M. 2018. The Tarnovo Constitution – Ownership, Finances, Economy. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 3, pp. 23–32. [Палангурски, М. 2018. Търновската конституция – собственост, финанси, икономика. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, том 3, с. 23–32].

Penchev, P. D. 2016, Defining Economic Nationalism on the Basis of 19th Century Bulgarian Experience. *History of economic ideas*, vol. 24, no. 1, pp. 83–105.

Petkov, P. St., V. Boneva, 1993. *The Bulgarians before Europe in 1869*. Veliko Tarnovo: Asta. [Петков, П. Ст., В. Бонева, 1993. *Българите пред Европа през 1869 година*. Велико Търново: Аста].

Petkov, P. St. 2007. Alexander Exarch – Prince of Bulgaria? *Electronic magazine LiterNet*, 07.12.2007, No. 12 (97). viewed 24 September 2023. <http://litenet.bg/publish11/petko_petkov/aleksandyr.htm> [Петков, П. Ст. 2007. Александър Екзарх – княз на България? *Електронно списание LiterNet*, 07.12.2007, № 12 (97)].

Petkov, P. St. 2017. The Economic Development of Bulgarians as Seen Through the Documentary Heritage of Georgi St. Rakovski. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 2, pp. 55–72. [Петков, П. Ст. 2017. Стопанското развитие на българите в документалното наследство на Георги Ст. Раковски. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, том 2, с. 55–71].

Petkov, P. St. 2020. *Modern history of Bulgaria 18th–19th century. Documents. Notes. Maps*. Veliko Tarnovo: University Publishing House St. Cyril and St. Methodius. [Петков, П. Ст. 2020. *Нова история на България XVIII – XIX век. Документи. Бележки. Карти*. Велико Търново: Университетско издателство Св. св. Кирил и Методий].

Petkov, P. St. 2022. Views on the Economic Development of Bulgarians in the Nineteenth Century According to the Program Documents of the Radical Sector in the National Liberation Movement. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 7, pp. 52–63. [Петков, П. Ст. 2022. Възгледи за стопанското развитие на българите през XIX век в програмните документи на радикалното направление в националноосвободителното движение. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, том 7, с. 52–63].

Petkov, P. St. 2023. *History of the Bulgarian state and law. Part One. Constitutional foundations and problems of the modern Bulgarian state. On Bulgarian constitutionalism in the 19th and early 20th centuries*. Veliko Tarnovo: University Publishing House St. Cyril and St. Methodius. [Петков, П. Ст. 2023. *История на българската държава и право. Част първа. Конституционни основи и проблеми на модерната българска държава. За българския конституционализъм през XIX и началото на XX век*. Велико Търново: Университетско издателство Св. св. Кирил и Методий].

Rakovski, G. S. 1983. *Writings*. vol. 2. Sofia: Balgarski pisatel. [Раковски, Г. Ст. 1983. *Съчинения*. том 2. София: Български писател].

Rakovski, G. S. 1984. *Writings*. vol. 3. Sofia: Balgarski pisatel. [Раковски, Г. Ст. 1984. *Съчинения*. том 3. София: Български писател].

Roussev, I. 2015. *The Commercial Modernity of the Bulgarian revival as a Culture and Practice. Research and sources*. Veliko Tarnovo: Rovita. [Русев, И. 2015. *Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори*. Велико Търново: Ровита].

Correspondence address:

Petko St. Petkov – Professor, PhD

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo
Department of Early-Modern and Modern Bulgarian History

Faculty of History

2, Theodosiy Tarnovski Str. 5003 Veliko Tarnovo

Tel.: (+ 359) 887 875235

E-mail: drpstpetkov@gmail.com

SCOPUS Researcher ID: 57646385200

Web of Science Researcher ID [AAA-7950-2020](https://orcid.org/0000-0001-7424-3396)

<https://orcid.org/0000-0001-7424-3396>